

Зінків І. Я.

*доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри теорії музики
Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка
м. Львів, Україна*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ КРАЇН БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У роботі вперше поставлено проблему існування в історичній органології експериментального музичного інструментарію. Принаймні з доби Античності майстри музичних інструментів виготовляли його передусім для забезпечення мистецьких потреб соціуму щодо покращення темброво-акустичних параметрів, збільшення гучності динаміки, наповненості та краси звучання.

У країнах Близького та Середнього Сходу в добу середньовіччя також велись експерименти із розширення діапазону звучання інструментів та їх синтезу (гібридизації) ж цією ж метою. Однак такі інструменти продукували не тільки для утилітарно-практичних потреб. Практичні експерименти з їх діапазоном та якістю звуку здійснювалися задля підтвердження висновків музичної теорії видатних вчених середньовічного Сходу, яка розвивалася переважно в умовах палацового мистецтва. Про це свідчить здійснений авторкою аналіз описів інструментів у східних трактатах X–XI століть, а також аналіз тих конструктивних особливостей інструментів, які були зображені у пізніших трактатах – XIII–XIV століть. У доповіді буде порушено дискусійні питання авторства окремих інструментів, які відомі нам лише за описами середньовічних трактатів країн Близького та Середнього Сходу.

У результаті аналітичних екскурсів було зроблено висновок, що середньовічні інструменти країн Близького і Середнього Сходу були призначені для експериментів, які провадилися задля пошуків розширення та фіксації звукового діапазону за рахунок мікроальтерації тонів, обґрунтування ладової будови східної монодії (з її 17-тоновим звукорядом). З іншого боку, задля цієї ж мети використовувались вже існуючі інструменти, на основі яких створювались інструмент-гібриди, що синтезували в своїй морфології ознаки декількох різних інструментів, зокрема струнних. Цікаво, що такі інструменти на

початку XX століття не знайшли відображення в міжнародній систематиці музичних інструментів Еріха фон Горнбостеля – Курта Закса [4]. Пошуки з гібридизації інструментів були спрямовані на відтворення специфіки темброво-фонічних та ладових закономірностей монодійної за своєю природою музики Близького та Середнього Сходу.

Аль-Фарабі (870 – 950) та Сафіаддін Урмаві (1216–1294) у своїх трактатах не подавали зображень експериментальних інструментів, обмежуючись винятково їх описом [2; 3; 5]. Авторство вміщених у них малюнків дотепер є не з'ясованим. Зокрема, до таких зображень належить інструмент «шахруд», винахід якого приписують Аль-Фарабі («Великий трактат про музику»). Це – гібридний інструмент, що є синтезом цитри й арфи. Його зображення з'явилися лише у копіях заданого трактату Аль-Фарабі декількома століттями пізніше (XII–XIII ст.). Малюнок відтворює гібридний інструмент, який не використовувався в музичній практиці епохи Аль-Фарабі. Він був створений анонімним автором пізніше, вже після смерті автора трактату.

Назва *шахруд* («царський руд») однозначно вказує на тип інструмента – лютню руд, а не поєднання цитри й арфи. Лютня «руд» була інструментом перського (давньоіранського) походження (дослівно її назва перекладається як «струна» [5, с. 987]. Арабська назва інструмента (*аль уд*) походить від перської назви «руд». Сам *руд* уважався винятково двірцевим інструментом. Після завоювання арабами країн іраномовного Сходу араби запозичили у персів цей інструмент і дали йому загальну назву «аль уд», що означає «дерево». Давньоіранським інструментам давали назви або за кількістю струн, які називались «руд» або «тар», що були синонімами слова «струна» (*дугтар* – дві струни; *сетар* – три струни тощо), або ж за особливостями форми. Так, давньоіранська лютня «барбат» (у перекладі – «грудинка качки») своїм профілем нагадує абрис священного водоплавного птаха – качки-лебедя. Фарабі зазначав, що в його часи шахруд вже був відомим не лише в Ірані, але й у Єгипті та Сирії [3, с. 311]. Це означає, що цей удосконалений інструмент був доволі поширеним у тогочасній музичній практиці країн Близького і Середнього Сходу. Його зображення часто трапляється на чисельних іранських мініатюрах доби імперії Тимуридів (1370–1507) та в османських ілюстрованих альбомах XV–XVI ст., в яких вміщено тексти та сцени із зображенням церемоніальних подій Османської імперії («Surname-i Hümayun», 1582). У цих сценах часто зображали шахруд, який за формою нагадує лютню «аль уд» або «барбат». Руд був значно більшим за розмірами, ніж традиційний інструмент – лютня, шахруд же належав до різновиду басових лютень [2].

Подібна до руда (шахруда) ситуація повторилась з інструментами, які описані в трактаті С. Урмаві (XIII ст.). Адже саме С. Урмаві приписують винайдення двох струнних інструментів – цитри (нузга) та цитро-лютні (мугні). Ці інструменти також були зафіксовані на сто років пізніше, у рукописах XIV століття. Встановлено, що винайдена експериментальна цитра «нузга» в своїй основі мала інструмент, який побутував у традиційній практиці народів Близького і Середнього Сходу.

Інший експериментальний інструмент – мугні (муганні), який поєднував у собі конструкцію лютні (рубаба) та цитри (нузги). Його створення також приписують Урмаві. Цей інструмент зберігся під назвою *баландзіком*, він дотепер існує в традиційному інструментарії памирців, групи малих іранських народів, що живуть в високогір'ях Памиру та Гіндукушу. Було встановлено, що подібний інструмент вже існував у давньоіранському світі в постелліністичний період (VI ст.), задовго до пошуків Урмаві [6; 1, с. 369, рис. 92]. Про це свідчить також зображення подібних інструментів на давньоримських саркофагах III століття [1, с. 370, рис. 94в; 8]. Морфологічно подібні інструменти XII ст. збереглися на фресках з Капели Палатина та Кафедрального собору в Чефалу (о. Сицилія) [7] з часів панування у Південній Європі ісламських еміратів (Сицилійський емірат).

Створені Абдулгадіром Марагі експериментальні інструменти відомі також винятково за описами у трактаті «Фаваїд-і ашара» («Десять користей») [3]. Це інструмент «*чини сази касат*», що складався з 76 порцелянових чаш різного розміру. Це також інструмент «*сази алвах*», який зовні нагадує сучасний ксилофон [7]. Недосконалий опис інструмента «*кануні-мурасеї мудаваар*» не дає можливості ідентифікувати його з будь-яким східним інструментом того часу. Але, відповідно до описаних ознак, його можна зачислити до фрикційних інструментів типу колісної ліри або ліри органістри з трактату «Кодекс Атлантікус» Леонардо да Вінчі [9].

Отже, постановка проблеми вивчення середньовічних експериментальних інструментів країн Близького і Середнього Сходу в українському музикознавстві, а також здійснення комплексного органістичного (інструментознавчого) аналізу експериментальних музичних інструментів, описаних і зображених у східних трактатах IX–XV ст. та інструментів, відомих з іконографічних джерел VI–XV ст., дозволяє в подальшому розширити ареал пошуків по всій території Євразійського континенту, а також екстраполювати отримані результати на вивчення експериментального музичного інструментарію країн середньовічної Європи.

Література:

1. Зінків І. Бандура як історичний феномен: монографія. Київ : ІМФЕ, 2013. 448 с.
2. Charest Je. P. The Long Necked Lute's Eternal Return: Mythology, Morphology, Iconography of the Tanbūr Lute Family from Ancient Mesopotamia to Ottoman Albania. Cardiff: Cardiff University, 2019. 513 p.
3. d'Erlanger R. La musique arabe. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1930. T. 1. 329 p.
4. Hornbostel E. M. von, Sachs C. Classification of Musical Instruments: Translated from the Original German by A. Baines and K. P. Wachsmann. *The Galpin Society Journal*. Vol. 14 (Mar., 1961). P. 3–29. URL: <https://doi.org/10.2307/842168> <https://www.jstor.org/stable/842168>
5. Houtsma M. T. Ud. *E.J. Brill's first encyclopaedia of Islam*, 1913–1936. Volume 2. 1197 p.
6. Meshkeris V. Archaeological Chordophones of Central Asia during the 6/3th – 9th Century A.D. Typology, Evolution, Migration. *Deutsches archäologisches Institut Orient-Abteilung. Orient-Archäologie*. Band 6. Verlag Marie Leidorf GmbH-Rahden/West. 2000. S. 85–96.
7. Severini G. A. Reconstruction of some String Instruments from the Ceiling Paintings of the Palatine Chapel of Palermo and the Cathedral of Cefalù, 12th Century. *EXARC Journal*. Issue 2025/1. URL: <https://exarc.net/ark:/88735/10781>
8. Wardle M. A. Musical Instruments in the Roman World. Volume 2. London: University of London Institute of Archaeology, 1981. 240 p.
9. Winternitz E. Leonardo's invention of the Viola Organistra (Melodic, chordal, and other drums invented by Leonardo da Vinci). Milano : Estratto da Raccolta Vinciana / Fasciolo XX, 1964. 83 p.